

İNSAN HAKLARI VE EGEMENLİK SARKACINDA TÜRKİYE'DE YERİNDEN EDİLME VE TOPLUMSAL CİNSİYET*

Derya Demirler

Yerinden edilme/zorunlu göçün, kadınlar ve erkekler için farklı deneyimleri ifade ettiği söylenebilir. Özellikle çatışmalardan kaynaklı zorunlu göç vakalarında kadınlar -sosyoekonomik olarak daha da güçsüzleşmenin yanı sıra- hukuk ve düzenin yerle bir olması nedeniyle daha fazla cinsel şiddete maruz kalma ihtimali ile karşı karşıyadır. Bu nedenle çatışmalardan kaynaklı zorunlu göç sürecinde yaşanan hak ihlallerinin tazminine ilişkin hukuki mekanizmaların ve sosyoekonomik yapının yeniden tesisini amaçlayan hükümet politikalarının toplumsal cinsiyet bileşenini dikkate alması gerekmektedir. Bu makale çerçevesinde, Türkiye’de ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı bölgelerde özellikle 1990’lı yıllarda meydana gelen zorunlu göç süreçlerine ilişkin olarak 2001 sonrasında hükümet tarafından geliştirilen yasal ve idari mekanizmalar, toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alınmaktadır. Ülke içinde yerinden edilme ile ilgili mevzuatın oluşumuna kaynaklık eden tarihsel arka plan değerlendirilmekte, feminist hukuk metodolojileri ekseninde Türkiye’deki yasal ve idari mekanizmaların, toplumsal cinsiyet adaletini sağlama potansiyeli tartışılmaktadır.

Giriş

Türkiye’de 1984-1999 arasında yaşanan silahlı çatışma döneminde ağırlıklı olarak Kürt kökenli vatandaşların yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nden 1,2 milyonun üzerinde kişi istemleri dışında göç etti. Köy boşaltmaları, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin PKK’ye (*Partiya Karkerên Kürdistan – Kürdistan İşçi Partisi*) yönelik operasyonlarının en yoğun olduğu 1990’lı yıllarda, örgütün lojistik desteğini kesmek için bir strateji olarak gündeme geldi (Doğu Ergil, “The Kurdish Question in Turkey”, 122-135). Köy boşaltmaları ve çatışmalar nedeniyle kişilerin güvenliklerinden endişe duydukları için göç etmek durumunda kalmaları, ikinci ve üçüncü kuşak zorunlu göç mağdurları dikkate alındığında ve 2001 yılına kadar hükümetin bu konuda herhangi bir politika geliştirmediği göz önünde bulundurulduğunda -nicel verilerin ötesinde- Türkiye’nin en önemli toplumsal sorunlarından biri olarak karşımıza çıkıyor.

Uzun bir inkâr döneminin ardından, 2001 yılından itibaren şekillenmeye başlayan hükümet politikaları -Avrupa Birliği (AB) süreci ve Birleşmiş Milletler’in (BM) sürece müdahil olmasının etkisiyle de olsa- bir vaka olarak “yerinden olma sorununu” kısmen tanıdı. Köye

Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi¹ (KDRP), 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Tazmini Hakkında Kanun (Tazminat Yasası), “Yerinden Olmuş Kişiler Sorunu ile Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesine Yönelik Tedbirler” başlıklı hükümet strateji belgesi² (Hükümet Çerçeve Metni) ve BM Kalkınma Programı ile işbirliği içinde geliştirilen ve başta Eylül 2006’da şekillendirilen Van Eylem Planı olmak üzere çeşitli projeler, mevcut durumda bu kısmi “tanıma”nın içeriğini örnekleyebilecek uygulamalar olarak sıralanabilir.

Tanımayı “kısmi” olarak nitelememizin sebebi ise hükümetin, artık sorunu inkâr halini terk etmesi, ancak bu kez zorunlu göç ettirmenin failini “belirsizleştirecek” şekilde mağdurlara ad koymasıdır: “Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler.”³ Bu durum zorunlu göç mağdurlarının, hükümet politikalarının oluşturulması sürecine bırakın dahil edilmeyi, samimi bir şekilde gündeme dahi alınmamış olduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir. Kullanılan terminolojide “öznesizliğin” yanı sıra, zorla göç ettirilenlerin Kürt olduğuna ilişkin bir bahse de rastlanmamaktadır.⁴ Ayrıca mevcut durumda “tanıma”, bugün “Kürt sorunu” olarak tartışılan meselenin kalbinde yatan “yerinden edilme sorununun” ne tüm boyutlarıyla kavranmasını, ne de geçmişle samimi bir şekilde yüzleşmeye dönük siyasi iradeyi içermektedir.

Bu makale çerçevesinde, ülke içinde yerinden edilme sorununa 2001 sonrasında hükümet tarafından geliştirilen ve yukarıda genel hatlarıyla bahsedilen yasal ve idari mekanizmalar toplumsal cinsiyet perspektifinden hareketle değerlendirilecektir. Söz konusu hükümet politikalarının toplumsal cinsiyet bileşenine ilişkin “farkındalığı” feminist hukuk metodolojilerinin süzgecinden geçirilerek ele alınacaktır.

Özellikle son yıllarda; kadına yönelik şiddet (namus adına işlenen cinayetler/“töre cinayetleri”, kadın intiharları vb.) ve kız çocuklarının okullaşması üzerinden gündeme gelen Kürt kadınlarının, aynı zamanda 1990’lı yıllarda yoğunlaşan çatışma koşullarında yaşam mücadelesi verdiği dikkatlerden kaçabilmektedir. İlaveten, çatışma koşullarının, çatışma öncesindeki toplumsal dokuyu zedeleyip zedelediği, zedelediye hangi yönlerden, ne ölçüde zedelediği, bu durumun kadınlar özelindeki etkileri sosyolojik olarak ciddi bir biçimde çalışılması gereken bir konuyu teşkil ediyor görünmektedir.

Bu makale kapsamında, bu ihtiyacın altı çizilmekle birlikte, öne sürülecek argümanların bu türden bir sosyolojik çalışma birikimine yaslanma iddiasının bulunmadığı kaydedilmelidir. Bununla birlikte yerinden edilme ile ilgili 2001’den itibaren şekillenmeye başlayan hükümet politikalarının toplumsal cinsiyet ilişkilerine etkisinin tartışmaya açılması önemlidir. Çünkü, kendisini çevreleyen toplumsal, siyasi, ekonomik, tarihsel ve kültürel evrenden bağımsız kavranamayacak olan hukuk, tarif ettiği hak ve ödevler aracılığıyla toplumu şekillendirme iddiasına sahiptir, aynı zamanda toplum tarafından şekillendirilen bir araçtır. Bu nedenle bu

çalışma, hukuku soyut rasyonalite temelinde tanımlanan ve evrensel olarak uygulanabilir kabul edilen bir kurallar dizgesi olarak görmemekte; hukukun nötr ve objektif olduğuna ilişkin varsayıma şüphe ile yaklaşmaktadır. Türkiye’de de uzun bir inkâr döneminden sonra “yerinden olma” olgusunun kısmen tanınması bir siyasi pozisyon değişikliğine işaret ediyor görünmektedir. Diğer bir deyişle, artık sorunun varlığı reddedilmemekte; geliştirilen politikalar aracılığıyla sorun yönetilmeye çalışılmaktadır. Peki bu durumun zorunlu göç mağduru Kürt kadınlar özelindeki sonuçları ne olabilir? Bu makale çerçevesinde bu sorunun yanıtı aranmaya çalışılacaktır.

Öncelikle Türkiye’de ve dünyada ülke içinde yerinden edilme ile ilgili mevzuatın oluşumuna kaynaklık eden tarihsel arka plan ele alınacaktır; ikinci olarak, Türkiye’de yerinden edilme sorununa ilişkin kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Son olarak, Türkiye’deki ilgili yasal ve idari mekanizmalar, feminist hukuk metodolojileri ekseninde değerlendirilecektir.

1. Küreselleşen Yerel Bir Sorun: Ülke İçinde Yerinden Edilme

a) Tarihsel Arka Plan ve Hukuki Boyut

II. Dünya Savaşı, Avrupa’da ve Asya’da milyonlarca insanın yerlerinden olması ile sonuçlanmış; uluslararası ölçekte kabul edilmiş ülke sınırlarını geçerek zorunlu olarak göç etmek durumunda kalan bu kişilerin görmezden gelinemeyecek gereksinimlerine yanıt oluşturmak üzere uluslararası mülteci hukuku rejimi inşa edilmişti.⁵ Bugün ise mülteci hukuku rejimi, genel bir kategori olan zorunlu göç mağdurlarının gereksinimlerine karşılık vermekte yetersiz kalmaktadır. Bunun bir nedeni iki kutuplu dünya düzeninde mülteci başvurularının kabulü diğerine karşı kazanılan küçük bir “ideolojik zaferi” sembolize ederken, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte bu motivasyonun kaybolması ve mülteci kabulünün giderek zorlaşmasıdır (Thomas G. Weiss ve David A. Korn, *Internal Displacement...*).

Bir diğer neden ise etnik çatışmalar ve iç savaşlarda meydana gelen artış sonucunda ülke içinde yerinden edilen kişilerin sayısının mültecileri ikiye katlayacak bir biçimde artış göstermesidir. Ancak Erin Mooney’in tabiriyle “iç mülteciler – *internal refugees*”, mültecilerle benzer nedenlerle yerlerinden edilmiş de olsalar, sınır dışına çıkmadıkları için mülteci hukuku rejiminin korumasından faydalanamamaktadır (Erin D. Mooney, “Towards a Protection Regime...”).

Sayıları giderek artan ülke içinde yerinden edilenler için uluslararası bir sistemin yokluğu, uluslararası sivil toplum kuruluşlarının ısrarlı çabalarıyla⁶ 1990’ların sonlarına doğru görünür hale gelir ve BM çatısı altında genel sekretere bağlı özel temsilcilik yapısı

oluşturulur.⁷ 1992 yılında bu göreve atanan Francis M. Deng ve ekibinin beş yıl süren ülke ziyaretleri, hukuk uzmanlarıyla yürütülen istişareler ve uluslararası sivil toplum örgütlerinin lobi faaliyetlerinin nihai ürünü, 1998 yılında kabul edilen *BM Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Yol Gösterici İlkeler* (BM Yol Gösterici İlkeleri) olur.

Mülteci, insan hakları hukuku ve insancıl hukuk literatürü ile uyumlu olacak şekilde hazırlanmış BM Yol Gösterici İlkeleri devletler üzerinde bağlayıcılığı olmayan bir *yumuşak hukuk (soft law)* metni olmasına rağmen, bu ilkelerin uluslararası alanda ciddi bir biçimde hüsn-ü kabul gördüğü, 40'tan fazla dile çevrildiği, bazı yerel hükümetlerin Yol Gösterici İlkeler'i esas alarak kendi yasalarını oluşturdukları söylenebilir.⁸

Bu ilkeler, ülke içinde göç ettirmenin her aşamasında, göç ettirilen kişilerin korunmasına ilişkin hak ve güvenceleri tanımlamaktadır. İlkeler, keyfi göç ettirmeye karşı koruma, göç ettirme sırasında sağlanacak koruma ve yardımları belirli bir temele oturtma, güvenlik içinde geri dönüş, yeniden yerleştirme ve yeniden entegrasyon güvencelerini düzenlemektedir. Yol Gösterici İlkeler'e göre “zorla ya da mecbur kalarak evlerinden ya da sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplara” ülke içinde yerinden edilmiş kişiler denilmektedir.⁹

Uluslararası kamuoyunun 1990'lı yılların ortalarından itibaren söz konusu olan çabalarının nihai ürünü olan BM Yol Gösterici İlkeleri'nin, yerinden edilme sorununun tanınması bakımından bir mihenk taşı oluşturduğu söylenebilir. Bununla birlikte devletler üzerinde yaptırım gücü bulunmayan bir yumuşak hukuk mekanizması aracılığıyla “küreselleşen bir yerel sorun” olan yerinden edilme meselesine etkin bir çözüm geliştirilebilme ihtimali oldukça zayıf görünmektedir. Zira, bağlayıcılığı olan bir mekanizma yerine bir yumuşak hukuk mekanizmasının tercih edilmesi, üstelik yerinden edilme sorununa bugün hâlâ bütünlüklü bir sistemin geliştirilememiş olması¹⁰ ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin insan haklarının korunması meselesinin uluslararası ilişkilerin kurucu ilkesi olan “devletlerin egemenliği” (*sovereignty*) ile çatışmasının doğal sonucudur denebilir. Böylece, teorik olarak anayasal egemenlik ilkesiyle ülke içinde yerinden edilenlerin kaderleri asli olarak (kişilerin zorunlu olarak göç etmelerinde etken olmuş ya da göçe sebebiyet veren nedenlerin ortadan kaldırılmasında yeterli derecede etkin olamamış) devletlere terk edilmektedir (Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek, “A Belated Awakening...”).

İkinci olarak BM Yol Gösterici İlkeleri, özellikle çatışmalardan kaynaklı ve çoğunlukla ciddi insan hakları ihlalleri içeren yerinden edilme (*conflict induced internal displacement*)

vakalarında onarıcı adalete ilişkin bir bahis içermemektedir. Bu noktada “yerinden edilme”yi en nihayetinde terk edilmek zorunda kalınan yaşam alanına “güvenlik ve vakar içinde” geri dönülmesi ile son bulacak bir süreç olarak tanımlayan BM Yol Gösterici İlkeleri’nin yerinden edilmeye neden olan geçmiş ile hesaplaşmaya dönük bir önerisinin bulunmaması vahim bir eksiklik olarak not edilmelidir.

Her ne kadar son zamanlarda onarıcı adalet ile ilgili olarak BM nezdinde birtakım girişimlerden bahsedilebilirse¹¹ de bu girişimlerin de en temelde onarıcı adaletin temel kavramlarının (yerine koyma, tazminat, rehabilitasyon, tatmin ve bir daha tekrarlanmama garantisi) BM çatısı altında bir kez daha altını çizmekten ibaret olduğu söylenebilir.

BM bünyesinde gerçekleştirilen bu çalışmaların yerinden edilme sorunu ile yüzleşmek durumunda olan ülkeler için bir çerçeve sunduğunu, bu anlamda da oldukça önemli olduğunu teslim etmekle birlikte, son kertede yerel hükümetler ve sivil toplum nezdinde geliştirilecek siyasi iradenin yokluğunda yerinden edilen kişilerin mağduriyetlerinin giderilmesi söz konusu olamamaktadır. Bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere; Türkiye örneğinde olduğu gibi, atılan adımlar siyasi konjonktüre son derece endeksli, bu nedenle kırılğan ve sonuç itibarıyla toplumsal mutabakata dayalı bir çözüm oluşturmanın uzağında kalabilmektedir.

b) Türkiye’de Yerinden Edilme Sorunu: Genel Bir Değerlendirme

1990’lı yıllarda güvenlik güçleri ve PKK arasındaki silahlı çatışmaların en önemli sonuçlarından biri de yaklaşık olarak bir milyonun üzerindeki kişinin yaşam alanlarından ayrılmak zorunda kalması idi.¹² Her ne kadar 2001 yılına kadar zorunlu göçün inkârı bir devlet politikası olarak benimsendiyse de bir kısım sivil toplum kuruluşu ve akademisyen bu konuda çalışmalar yürüttüler. Başta İnsan Hakları Derneği (İHD), Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (GÖÇ-DER) ve İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği (Mazlum-Der) olmak üzere çeşitli sivil toplum kuruluşları zorunlu göç ile ilgili raporlar hazırladılar ve hükümeti zorunlu göçün sonlandırılması için çözüm üretmeye çağırdılar. Bu raporlarda ayrıca göçün yoksulluk, işsizlik, toplumsal yapının altüst olması, entegrasyon sorunları gibi kentsel boyutlarına da değinildi.¹³ Ayrıca zorunlu göçün yoksulluk, çocuk işçiliği, plansız kentleşme vb. boyutlarına değinilen çeşitli akademik çalışmalar yapıldı.¹⁴

Bu çalışmaların da ortaya koyduğu gibi Türkiye’de yerinden edilme olgusu, hükümet veya uluslararası kamuoyundan herhangi bir yardım almadan, gideceği yeri bilmeden, bir kısmı bir gece içerisinde yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmış zorunlu göç mağdurlarını çevreleyen evreni ifade etmektedir. Türkiye’de yerinden edilme sorununu diğer ülke

örneklerinden ayırıştırın en temel karakteristik ise sorunun uzun yıllar boyunca görmezden gelinmesi ve artık kentsel bir nitelik kazanmış olmasıdır. Zira, zorunlu göç edenler, yaşam alanlarını terk etmeye ne kadar hazırlıksız ise, İstanbul, Mersin, Adana, Diyarbakır, Batman ve Hakkari başta olmak üzere göç ettikleri şehirler de onları karşılamak için o kadar hazırlıksızdır. Göçmenlerin eğitim, sağlık, barınma gereksinimlerine karşılık verecek bir sosyal politikanın yokluğunda zorunlu göçün mağduriyetinin derinleşmesi söz konusu olmuştur. Bu durum, göç edilen şehirlerde gündelik yaşamda karşılaşılan ayrımcılıkla birleştiğinde zorla göç ettirilen veya göç etmek durumunda kalan vatandaşların mağduriyeti katlanmıştır.¹⁵ Ayrıca çatışma ve zorunlu göç sürecinde karşılaşılan ağır insan hakları ihlalleri geriye zorunlu göç mağdurları için kuşaktan kuşağa devrolacak travmalar bırakmıştır (Ahmet Tamer Aker, “Türkiye’de Yerinden Edilme...”, 132-139). Dolayısıyla, planlı olmayan bu göçün plansız bir dönüşüme sebebiyet vermesinin toplumsal dokuyu zedeleme potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

Giriş bölümünde de bahsedildiği gibi 1990’lı yıllar boyunca varlığı inkâr edilen zorunlu göç konusunda 1990’ların sonlarına doğru BM’nin müdahil olması ve AB süreci etkisiyle hükümet nezdinde birtakım adımlar atılmıştır: 1994 yılında Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi şekillendirilmiş, 2004 yılında Tazminat Yasası onaylanmış, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü bünyesinde bir çalışma başlatılmış ve hükümet çerçeve metni açıklanmıştır. Hükümet, ayrıca BM Kalkınma Programı – Türkiye ofisi ile işbirliği içinde hareket etmiş ve böylece bir pilot proje olan Van Eylem Planı’nı şekillendirmiştir.

Her ne kadar uzun süren bir inkârın ardından, hükümetin yukarıda sıralanan politikaları bir ilk adım olarak olumlu değerlendirilebilecekse de kara mayınlarının varlığı, silahlı çatışmaların sürüyor olması, Tazminat Yasası’na rağmen mülkiyet tazmininde pratik ve hukuki engellerle karşılaşılması, geri dönüş yapılan yerlerde yaşam koşullarının iyileştirilmemiş olması, köy korucuları sorunu;¹⁶ hükümet politikalarının kapsamının ve çerçevesinin geliştirilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. Eklenmesi gereken bir diğer husus ise yerinden edilme konusunda 2001 itibarıyla şekillenen hükümet politikalarına karşın, 19 Eylül 2006’da kabul edilen İskân Kanunu’nun 13. maddesi ile devletlerin yerleşim yerlerini “milli güvenlik” gerekçesi ile tahliye edilmesinin “meşru” hale gelmesidir.¹⁷

Bununla birlikte, zorunlu göç olgusunun, Kürt sorunundan ve devletin Kürt sorununa ilişkin politikalarının tarihsel, kültürel ve siyasi arka planından soyutlanamayacağı da açıktır. Devletin bölgede sosyal politikalar üretmek yerine, askeri varlığını güçlendirmesi, Kürt etnik aidiyeti ve diğer kimliksel aidiyetlerin ifadesinin yasaklanması, 1934 tarihli İskân Kanunu çerçevesinde yapılan zorunlu iskânlar; 1984 sonrasında gündeme gelen zorunlu göç olgusunun arka planına ilişkin örnekler olarak sıralanabilir. Ayrıca 1990’larda yoğunluk

kazanan zorunlu göç olgusunun 1987 yılında ilan edilen ve 2002 yılında kaldırılan Olağanüstü Hal¹⁸ döneminde gerçekleşen ve bir kısmı AİHM'e taşınan faili meçhul cinayetler, işkence ve kötü muamele uygulamaları ile birlikte düşünülmesi ve çatışma sürecinde yaşanan kitlesel bir hak ihlali olarak kaydedilmesi gerekiyor. Bu noktada mevcut hükümet politikalarının “geçmişle yüzleşme” ve sivil vatandaşların maruz kaldığı insan hakları ihlallerinin sorumlularını yargı önüne çıkarma yönünde bir yaklaşım içermemesinin son derece vahim olduğu ortaya çıkmaktadır. Mevcut politikalar sosyoekonomik çözümler içermektedir; geçmişle yüzleşme yönünde bir perspektifin yokluğunda sosyoekonomik çözüm önerilerinin tek başına yeterli olması beklenemez.

2. Toplumsal Cinsiyet, Çatışma ve Yerinden Edilme: Feminist Hukuk Metodolojisinden Çıkarılabilecek Dersler

a) Türkiye’de Zorunlu Göç Mağduru Kadınlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Yerinden edilme/zorunlu göçün¹⁹, kadınlar ve erkekler için farklı deneyimleri ifade ettiği söylenebilir. Özellikle çatışma kaynaklı yerinden edilme vakalarında kadın reisli hane sayılarının arttığı, bu durumun kadınların omuzlarına, geleneksel olarak “kadın işi” olan çocukların ve yaşlıların bakımını sağlamanın yanı sıra geçimlerini de sağlamak gibi ek sorumluluklar yüklediği gözlemlenmektedir. Ayrıca çatışma dönemlerinde kadınlar, hukuk ve düzenin yerle bir olması nedeniyle daha fazla cinsel şiddete maruz kalma ihtimali ile karşı karşıyadır (Srilakshimi Gururaja, “Gender Dimensions of Internal Displacement”, 13).

Türkiye’de zorunlu göç mağdurlarının % 40’ını oluşturan kadınların; (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü, *Türkiye Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*); yoksulluk, işsizlik; eğitim, sağlık ve psikolojik danışmanlık gibi kamu hizmetlerine eşit erişim olanağına sahip olmama gibi çeşitli sorunlarla karşı karşıya olduğu söylenebilir. Yerinden olma sürecini bir an olsun kenara koyacak olursak, dikkate almamız gereken bir diğer durum ise Kürt bir erkek olmak ile Kürt bir kadın olmanın aynı deneyimi ifade etmediğidir. Bu durum özellikle eğitim, adalet, sosyal hizmetler, sağlık ve istihdam olanakları gibi kamusal alanı kullanım ile ilgili cinsiyet deneyimi farklılığı üzerinden ortaya çıkmaktadır. Kadınlar ve erkekler üzerinden Türkiye genelinde anayasal vatandaşlık haklarından yararlanmada kadınlar aleyhine olan eşitsiz durum etnik kimlik bileşeniyle birlikte Kürt kadınlar aleyhine daha da ağırlaşabilmektedir (Metin Yüksel, “The Encounter of Kurdish Women...”, 777-802). İlaveten, ülkenin doğu ve batı bölgeleri arasındaki sosyoekonomik göstergeler bakımından söz konusu olan dengesizlik, 1990’lı yıllardaki çatışma sürecinde daha da derinleşmiştir.²⁰ Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde kadınlar için yerinden edilmenin, etnik kimlik ve kadın olma haliyle birleşerek ağırlaşan bir deneyimi ifade ettiği söylenebilir.

Bu durum yoğunluklu olarak anadili kullanımında görünürlük kazanmaktadır. Sağlık, eğitim, sosyal yardım gibi merkezi hükümet ve belediyeler aracılığıyla sağlanan kamu hizmetlerinin resmi dil olan Türkçe üzerinden düzenlenmesi, gündelik yaşamını Kürtçe kullanarak idame ettiren zorunlu göç mağduru vatandaşlar için başvuruların ağır işleyen bürokratik süreçleri bir yana, bu hizmetlere erişimin kendisini sorun haline getirmektedir. Kadınlar özelinde bu durum erkeklere kıyasla ağırlaşabilmektedir. Zira bilindiği gibi Türkiye’de askerlik erkekler için zorunlu vatandaşlık hizmeti olduğundan Kürt erkekler Türkçeyi zorunlu askerlik hizmeti nedeniyle kullanabilir hale gelmektedir. Bu durumun bir yan etkisi ise kamu hizmetlerinden yararlanma, adalete erişim gibi konularda kadınlar aleyhine bir farklılaşmanın söz konusu olabilmesidir.(Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü, 85; Mehmet Barut). Örneğin Mehmet Barut’un 2001 yılında Göç-Der bünyesinde gerçekleştirdiği bir araştırmaya göre göç eden kadınların kentlerde jinekolojik hastalıklar için doktora gitme oranı son derece düşüktür (Mehmet Barut, .Tablo 259). Ayrıca Yeşil Kart, Şartlı Nakit Transferi gibi sosyal yardım imkânlarından yararlanma konusunda da sıkıntılar yaşanmaktadır. Türkçe bilen yakınların veya yardımcı olabilecek –az sayıdaki- sivil toplum kuruluşunun yokluğunda bu yardımlar için işletilmesi gereken bürokratik süreçlerde kadınlar sorun yaşayabilmektedir. Bu duruma etki eden faktörlerden birkaçı doktorların ve memurların Kürtçe bilmemesi, kadınlar Kürtçe konuştuklarında ise kimi zaman ayrımcılığın söz konusu olması ve son olarak sağlık hizmetlerinden yararlanma özelinde zorunlu kısırlaştırmaya ilişkin söylentilerin dolaşımında olmasıdır.(“Zorunlu Göç ve Kadınlar...”)

Şu noktada, belki de erkeklerden farklı olarak, devletle ilk kez çatışma sürecinde veya köy boşaltmaları sırasında karşılaşan, göç edilen kente uyum sağlamada güçlük çeken ve herhangi bir yardım imkânından yararlanamayan kadınlar için zorunlu göçün travmatik etkileri olduğu not edilmelidir. Göç etmeye karar veren ailelerin gidecekleri yerlerdeki koşullarını hazırlamalarının söz konusu olabildiği 1950 ve 1970’lerdeki ekonomik göç dalgalarından farklı olarak 1990’lı yıllarda meydana gelen göç zorunlu ve hazırlıksızdır (Ayşe Ayata, “Migration, Poverty and Social Protection...”, 142-162). Bu durum, kadınların alışık oldukları sosyal ortamdan kopmaları, göç ettikleri yerleşim alanına yabancılaşmalarını, kendilerini günlük geçimlerinin dahi garanti altında olmadığı başka bir ülkede hissetmelerini anlamına gelebilmektedir. Batman Barosu’nun 2001 yılında yaptığı bir araştırma zorunlu göçü, o dönemde oransal olarak dünya ortalamalarının üzerine çıkması nedeniyle dikkat çeken kadın intiharlarının nedenlerinden biri olarak göstermektedir (Müjgan Halis, *Batman’da Kadınlar Ölüyor*). Kadın intiharları ve zorunlu göç sonrası toplumsal evren arasında Batman Barosu araştırması dolayısıyla kurulan ilişki Sağlık Emekçileri Sendikası Diyarbakır Şubesi’nin 2006 tarihli raporunda da yinelenmektedir.

Zorunlu göç mağduru birçok kadının eşini kaybettiği, ya da “eşinin faili meçhul olduğu” da göz önünde bulundurulursa, kırsal kökenden gelen ve göç sonrasında geldikleri kentlerde kentsel işgücü piyasalarına eklenme konusunda da kadınların ciddi zorluklarla karşılaştığı söylenebilir. Göç veren 14 ilde (Adıyaman, Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli, Van) ve göç alan 10 ilde (İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Mersin, Bursa, Antalya, Malatya, Manisa, Kocaeli) göç sonrasında istihdam olanağı bulmuş kadınların % 70’i enformel sektörde çalışmaktadır.²¹ Özellikle aile içinde genç bekâr kadınların emek piyasalarına girmesinin, aile içi ilişkilerin seyrine de etki edebildiği iddia edilebilir. Örneğin genç kadınların – genç erkeklerin yanı sıra- bir üst kuşaktan kadınlara göre göç öncesi yaşam alanlarına dönme konusunda daha isteksiz olduğu gözlemlenmektedir. Genç kadınların istihdam aracılığıyla kente daha fazla entegre olması aile içindeki güç dengeleri açısından sarsıcı olabilmektedir. Bir diğer ifadeyle 1990’larda meydana gelen zorunlu göç sadece maddeten altyapısal bir hazırlığın söz konusu olamadığı bir yer değiştirme değil, aynı zamanda öngörülemeyen, keskin ve bu nedenle bir ölçüde travmatik bir toplumsal dönüşümün de taşıyıcısı olmuştur (Deniz Yüksek, “Diyarbakır’da Yerinden Edilme Sorunu...”, 129).

Yukarıda özetlendiği üzere, yerinden edilme sürecinin kadınlar özelinde farklı etkileri bulunmaktadır. Buna karşın, bugüne kadar yerinden edilme ile ilgili hükümet politikalarında toplumsal cinsiyet bileşenini gören bir uygulamanın varlığından söz etmek olanaklı görünmemektedir. Makalenin ilerleyen bölümünde bu durumun feminist hukuk metodolojisi eksenlerinde değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

b) Devlet Egemenliği ve İnsan Hakları Arasındaki Gerilimin Zorunlu Göç Mağduru Kürt Kadın Tarafı Olmak

Batı kaynaklı birçok ortodoks hukuk teorisi hukuku soyut *rasyonalite* temelinde tanımlar ve dolayısıyla evrensel olarak uygulanabilir, toplumsal olandan bağımsız, nötr ve objektif kabul eder. Böylece hukuk sistemi, siyasi, sosyoekonomik ve kültürel sistemlerden ayrıştırılır. Eleştirel hukuk teorisi ise hukukun, kendisini çevreleyen siyasal, toplumsal, tarihsel, kültürel ve ekonomik evrenden ayrıştırılamayacağını savunur. Eleştirel hukuk teorisi literatürü içinde önemli bir yer tutan eleştirel feminist hukuk teorisi de buradan hareketle hukuk sistem(ler)inin kadınlar aleyhine hiyerarşik olan toplumsal cinsiyet sisteminin sürdürülmesindeki etkisini sorgular. Kadın hareketinin tarihsel seyri ile uyumlu olarak feminist hukuk teorisi erken dönemlerinde kadınların ve kadın sorunlarının hukuk sistemleri içinde yer almamasını eleştirir; ikinci dönemde ise soyut kuralların ve normların toplumsal cinsiyet aracılığıyla farklılaşan uygulamaları incelenir, günümüzde ise toplumsal cinsiyet ilişkilerinin hukuku biçimlendiren ve hukuk tarafından biçimlendirilen önemli bir eksen

olduğu ve mevcut hukuk sistemlerinin toplumsal cinsiyet bakımından kadınlar aleyhine adaletsiz olduğu saptaması etkindir (Nicola Lacey, “Feminist Legal Theory”, 13-55).

Türkiye’de ise 19. yy.dan bu yana kadınlar ve erkekler için yasa önünde ve fiiliyatta eşitliğin sağlanmasına yönelik olarak kadınların ısrarlı çabaları bulunmaktadır. Kadınların örgütlediği eylemlilikler, kampanyalar neticesinde bugün son örneklerini Medeni Kanun ve Ceza Kanunu’nda yapılan değişiklikler olarak verebileceğimiz birtakım iyileştirmeler söz konusu olsa da kadınların yasal statülerinin oldukça kaygan bir zeminde olduğu açıktır. Bu durum son olarak 2004 yılında Anayasa’nın 10. maddesine eklenen “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” ibaresinin 23 Temmuz 2007 Genel Seçimleri sonrasında gündemleştirilen sivil Anayasa taslağında yer almaması ve kadınların “özel suretle korunmaya muhtaç kesimler” arasında sayılmasıyla kendisini göstermiştir.²² Dolayısıyla yukarıda bahsedilen tarihsel aşamalandırma Türkiye’de çeşitli dönemlerde aynı anda söz konusu olabilmektedir. Kadınlar açısından durum bu şekildeyken, bu makale çerçevesinde mevcut hukuk sisteminin aynı zamanda Kürt ve zorunlu göç mağduru olan kadınlar üzerinden nasıl tercüme edildiğine bakacak olursak hatırd tutmamız gereken bir diğer durum ise Türkiye hukuk sistemlerinin ve en başta anayasasının (ve anayasa taslağının) kültürel çoğulculuk perspektifi ile düzenlenmemiş olduğudur. Anayasa’nın değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek hükümlerinden birinin “Türkiye devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür, dili Türkçedir” (Madde 3, para.1.) olması bu durumu açıklıkla ortaya koymaktadır.

Buradan hareketle yerinden edilme ile ilgili hükümet politikalarını toplumsal cinsiyet ekseninde değerlendirirken feminist hukuk analizlerinde yararlanılan iki sosyal bilim tekniğine başvuracağız: (a) “Kadınlar nerede?” sorusunu sormak (*Asking the “woman question”*); (b) Deneyimsel feminist gerekçelendirme (*Feminist Practical Reasoning*) (Katherine T. Bartless, “Feminist Legal Methods”, 829-888).²³

“Kadınlar nerede?” sorusu, bir kuralın toplumsal cinsiyet yansımalarına bakar: Kadınlar değerlendirme dışı mı bırakılmışlardır? Hangi hukuki ölçütler ve kavramlar kadınlar aleyhine olabilir? Hukuki uygulamalar ve kurallar kadınları ya da kadın deneyimlerini nasıl göz ardı etmiştir? Bu sorular aracılığıyla feminist hukuk teorisyenleri ve uygulayıcıları kuralların tarafsızlığını ve kadınlar için yaşamdaki somut etkilerini sorgular. Bartlett’a göre, bu yöntemle siyasi tercih ve kurumsal düzenlemeler ile kadınların ikincilleştirilmesinin nasıl sürekli kılındığı ifşa edilebilir (Katherine T. Bartlett, 837-849). Diğer bir deyişle “Kadınlar Nerede?” sorusu, kanunların eşitlik prensibine riayet edilerek yazıldığı durumlarda bile uygulamada eşit sonuçlar doğurmadığı saptamasından hareket eder. Bu nedenle de kadınlar için fiiliyatta (*de facto*) ve kanun önünde (*de jure*) eşitliğin sağlanması için kadınlar lehine

pozitif ayrımcılık uygulanarak kadınların karar alma mekanizmalarında var olmaları sağlanmalıdır (Marry Jane Rossman, “Feminism and Legal Method...” 539-550).

Türkiye’de zorunlu göç konusunda 2001 sonrasında geliştirilen politikalara kuşbakışı bakıldığında toplumsal cinsiyet bileşeninin göz ardı edildiği apaçık bir biçimde görünmektedir. Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi, Tazminat Yasası, Hükümet Çerçeve Metni zorunlu göç mağduru kadınlara ilişkin herhangi bir yaklaşım içermemektedir. Yerinden edilme ile ilgili idari ve hukuki mekanizmalarında kadınlara yer ayrılmamıştır. Diğer bir deyişle “Kadınlar nerede?” sorusunun cevabı “Kadınlar yok”tur.

Peki bu durumun kadınlar üzerinde ne tür sonuçlar doğurması beklenebilir? Bu soruyu cevaplama konusunda da bağlamdan hareket eden hukuk oluşturma süreçlerini olumlayan “deneyimsel feminist gerekçelendirme” ve siyah feministlerin ana akım feminist hukuk teorisine eleştirileri yol gösterici olacaktır.

Erkekler ve kadınlar arasındaki toplumsal cinsiyet deneyiminin farklılığının hukuki uygulamalara yansımaları hareket noktası olarak benimseyen “Kadınlar nerede?” sorusu, kadınlar arasındaki farklılığa gelindiğinde yetersiz kalmaktadır. Zira kadınlar arasındaki etnik, dilsel, dinsel, sınıfsal farklılıklar ve cinsel yönelim farklılıkları her kadın için, hukuk sistemiyle kurulan ilişkinin farklılaşması sonucunu doğurmaktadır. Evrensel kadın kategorisini temel alan “Kadınlar nerede?” sorusunun bir teknik olarak yeterli gelmediği bu noktada diğer yöntem devreye girer: Deneyimsel feminist gerekçelendirme.

Deneyimsel feminist gerekçelendirme, kadın deneyimlerine odaklanan bağlamsal ve tümevarımsal bir yöntemdir. Bu yöntemin çıkış noktasını şu şekilde tarif etmek mümkündür: Adalet için hakikate ulaşmak gerekir; hakikat çokkatmanlı olduğundan her durumda bağlamın değerlendirme çerçevesinde ele alınması gerekir. Hukuk yapma süreçlerinin de benzer bir biçimde deneyimsel olması, bağlamdan hareket etmesi gerekir. Benzer bir biçimde uygulayıcılardan benzer vakaları ve içtihatları göz önünde bulundurmaları beklenir. Bu yöntemin egemen konumda olmayan “ötekilerin” deneyimlerine kapı araladığı söylenebilir. Ancak bu yöntemle aralanan kapı eleştirel ırk teorisyenleri ve özellikle siyah feminist hukuk teorisyenlerinin katkıları ile tamamen açılır.

Feminist hukuk teorisini, zaten ayrıcalık sahibi beyaz, üst-orta sınıf, heteroseksüel kadınların haklarına odaklanarak diğerlerini görmezden gelmekle eleştiren siyah kadınlar, kimliğin alt kategorileri arasında bir kesişim olması nedeniyle vatandaş ve hak sahibi olma deneyimlerinin farklılaşabildiğini öne sürerler. Egemen konumda olmayan etnik, dinsel, dilsel, sınıfsal azınlık grupları ve lezbiyenler gibi toplumsal kesimler için haklar asla ulaşılamayacak ideallerden öte bir şey değildir. Angela Harris ve Marlee Kline, ABD’deki ana

akım feminist hukuk teorisini haklar, özgürlükler, mülkiyet gibi konuları ırk, cinsel yönelim, yaş, özürllülük vb. ile ilişkilendirmeden sorunsallaştırdığı için eleştirir. Zira, gerçek hayatta insanlar sahip oldukları çeşitli kimlikler nedeniyle baskının çok çeşitli biçimlerine maruz kalabilirler.²⁴

O halde Türkiye’de yerinden edilme ile ilgili hükümet politikalarını değerlendirmek için şu sorudan hareket etmek anlamlı olacaktır: Zorunlu göç mağduru Kürt kadınlar için mevcut hükümet politikaları ne ifade etmektedir? Bu soruya geleceğin kurulması ve geçmişle yüzleşme noktasında mevcut mekanizmaların kadınlar için ne ifade ettiğine ilişkin bir tartışma yürütülerek cevap oluşturulmaya çalışılabilir.

Yerinden edilme sonrasında geleceğe yönelik olarak geliştirilen hükümet politikalarının en somut örnekleri KDRP ve Van Eylem Planı’dır. Yerinden edilme ile ilgili hükümet politikalarının temel ayaklarından birini oluşturan KDRP, yukarıda da bahsedildiği gibi geri dönüş yapılan yerlerde sürdürülebilir yaşam koşullarının tesis edilmesine yönelik bir altyapı projesidir. Bu projenin bölgeler arası farklılıkların giderilmesi amacıyla tasarlanan kalkınma amaçlı projelerle büyük ölçüde benzeştiği söylenebilir. Ancak kalkınma projelerinde hangi grupların yoksul olduğu ve nasıl bir politika geliştirilmesi gerektiği göz ardı edilebildiğinden toplumsal cinsiyet bileşeni dikkate alınmayabilmektedir. Yakın Ertürk’e göre toplumsal cinsiyet bileşenini görmeyen kalkınma projeleri, kadınların evdeki iş yükünü de göz ardı edebilmektedir. Bu durumda kalkınma projeleri aracılığıyla şekillendirilen sürece eklenmek isteyen kadınlar için ağırlaşan bir iş yükü söz konusu olabilmekte, bu ise kadınların doğrudan elenmesine yol açabilmektedir (Yakın Ertürk, “The Impact of National...”, 62-97).

Geri dönmek isteyenlerin kendi köyleri civarında ya da arazisi müsait başka yerlerde iskân edilmeleri, gerekli sosyal ve ekonomik altyapının tesisi, bu yerleşmelerde sürdürülebilir yaşam koşullarının sağlanması, kesintiye uğramış olan kırsal yaşamın yeniden kurulması ve canlı tutulması, kırsal alanda daha dengeli bir yerleşme düzeninin oluşturulması, kamu yatırımlarının ve hizmetlerinin rasyonel dağılımının gerçekleştirilmesi ve merkezi nitelikteki köylerin gelişmesine destek olması amacıyla uygulamaya konan KDRP, ne zorunlu göç sonrasında karşılaşılan travmaların atılmasını sağlayacak toplum merkezleri, ne de kadınlara yönelik istihdam alanları açılmasına dair bir perspektife sahiptir. Bu nedenle KDRP’nin kadınların koşullarını iyileştirici bir etki yapmasından ziyade, göç sonrasında yoksulluk, yalnızlaşma, istihdam gibi sorunları kadınlar özelinde sabitleme ihtimali daha yüksek görünmektedir. Buradan hareketle hükümet politikalarında kadınların göz ardı edilmesinin kadınlar aleyhine sonucunun zorunlu göç mağduriyetinin derinleşmesi olduğu söylenebilir.

Hükümet Çerçeve Metni doğrultusunda ve BM Kalkınma Programı ile işbirliği içinde Eylül 2006'da hazırlanan Van Eylem Planı'nda ilk kez toplumsal cinsiyete değinilmiş, kadınların güçlendirilmesi söylemine yer verilmiştir. Ancak neredeyse bir yılı aşkındır bütçe beklendiği için henüz uygulama olanağı bulunamayan Van Eylem Planı'nın toplumsal cinsiyet ilişkilerine ne oranda etki ettiğini tartışmak için erkendir. Bununla birlikte "toplumsal cinsiyet eşitliğinin yaygınlaştırılmasını", "kadınların katılımını", "kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlendirilmesini" amaç olarak benimsemesi kayda değerdir. Bu amaçlar Eylem Planı'nda mikrokredi projeleri, çokkamaçlı toplum merkezleri, meslek edindirme kursları ile somutlanmaktadır. Ancak, tüm hükümet politikalarında olduğu gibi Van Eylem Planı'nda da Kürt, Kürtçe gibi ifadelerin kullanılmasından imtina edildiğinden kadınlara yönelik önermelerde bu kez etnik kimlik bileşeni görülmemekte, evrensel toplumsal cinsiyet kategorisi, Türkiye bağlamında bu sorunun muhatapları düşünülmeden doğrudan tercüme edilmektedir.

Ayrıca Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde -Türkiye genelinde de giderek yaygınlaşan- "kadın girişimciliği" mottosunun benimsenmeye başladığını örnekleyen bu durumun "kadınları güçlendirme" potansiyeli şaibelidir. Mikrokredi projelerinin,²⁵ yapısal bir sorun olan yoksulluğu gidermede etkisinin tartışmalı olması bir yana, tüm dünyada kadınlara atfedilen toplumsal cinsiyet kodlarına (ailenin bakımını üstlenen, tutumlu, borcuna sadık vb.) dayanması da sorunlu bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu şekilde kadınların güçlendirilmediği, aksine toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretildiği tartışılmaktadır (Anne Marie Goetz ve Rina Sen Gupta, "Who takes the Credit?...", 45-63). Türkiye'de mikrokredi uygulamaların toplumsal cinsiyet ilişkilerine etkisi ayrı bir inceleme konusu olmakla birlikte 15 yıl süren "düşük yoğunluklu savaşın ardından" yoksulluğun kronik ve yapısal bir sorun haline geldiği, bu nedenle de yapısal bir çözüme gereksinim olduğu açıktır. Bununla birlikte not edilmesi gereken bir diğer durum da, Van Eylem Planı'nın sivil toplum örgütlerinin müdahil olabileceği katılımcı bir süreç işletilmeden şekillendirilmiş olmasıdır. Bu durum kadın sivil toplum kuruluşları için de geçerli olmuştur. Van'da kadın çalışması yürüten sivil toplum örgütlerinin sesine yeterince kulak verilmediği yönündeki eleştiriler (Zozan Özgökçe, "Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kadınların...") kadınlara yönelik politikaların uluslararası planda kabul görmüş uygulamaların tekrarından ibaret olduğuna ilişkin şüphe uyandırmaktadır.²⁶ Zira kadın kurumlarının katılımı önemsenmiyorsa ne gibi bir tespit ile ve hangi kadınların ihtiyaçlarına yanıt oluşturma kaygısıyla hareket edildiği merak uyandırmaktadır.

Geçmişe dönük bir mekanizma olarak Tazminat Yasası'ndan bahsedilebilir. Yerinden edilme sürecinde yaşanan ihlallerin tazmininde başvurulabilecek tek hukuki araç olan Tazminat Yasası'nın temel amacı terör eylemleri ve terörle mücadele sırasında devletçe yürütülen

faaliyetler neticesinde meydana gelen maddi zararları kapsamaktadır.²⁷ Yasa metnindeki ve uygulamadaki tüm sorunlar kadınları etkilemekle birlikte, yasa, kadınların çatışma/OHAL döneminde, cinsiyetinden dolayı maruz kaldığı hak ihlallerinin tazminine olanak tanımamaktadır. Yasada terör ve terörle mücadele döneminde meydana gelen can ve mal kayıplarının tazmini öngörülmekle birlikte kadına yönelik hak ihlalleri (örn. tecavüz, cinsel şiddet, zorunlu fahişelik, kısırlaştırma vb.) kapsam dahiline alınmamıştır. Ancak Türkiye’de çatışma döneminde kadınların cinsel şiddete maruz kaldığına ilişkin iddialar bulunmaktadır.²⁸ Ayrıca güvenlik güçlerinin Kürt kadınlara cinsel şiddet uyguladığına ilişkin iddialar BM İnsan Hakları Komisyonu’na sunulan, kadınların insan hakları ve kadına yönelik şiddet konulu bir raporun Türkiye bölümünde yer almaktadır. Bu iddiaların bir kısmı yargıya taşınmıştır. Örneğin resmi görevlilerin uyguladığı cinsel şiddete maruz kaldığını iddia eden Şükran Aydın’ın Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde görülen davasında Aydın’ın bağımsız bir hekim tarafından muayene edilmemiş olması Türkiye’nin mahkûmiyet gerekçesi oldu (*Aydın v. Turkey*).

Buna ek olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde evliliklerin hatırı sayılır bir kısmının gayri resmi olmasının, mülkiyet haklarının yeniden tesisinde kadınların tazmin edilecek kayıplar üzerinde hak iddia etmesini güçleştirmesi de beklenebilir bir durumdur.

Ayrıca, Tazminat Yasası, bir hukuk metni olmakla birlikte adli bir süreç öngörmemektedir. Başvuru dilekçelerinin işleme konması, uğranılan zararın tespiti ve ödenecek tazminatın belirlenmesi gibi görevler, illerde talep üzerine kurulan ve altı kamu görevlisi, il barosu tarafından atanan bir avukat olmak üzere yedi kişiden oluşması öngörülen zarar tespit komisyonlarına verilmiştir. Zarar tespit komisyonları ile uzlaşamayan başvuru sahiplerinin İdare Mahkemesi’ne başvurma hakları saklı tutulmuştur. Buradaki en sorunlu durum, çatışma döneminde yaşanan insan hakları ihlallerinin sorumlularının yargı önüne çıkarılmalarını sağlayacak bir mekanizmanın henüz tesis edilmemiş olmasıdır. Onarıcı adalet perspektifinden bakıldığında görülen bu eksiklik, çatışma sürecinde cinsel şiddete maruz kalmış kadınlar açısından da bir boşluğa tekabül etmektedir. Çatışma sürecinde cinsel şiddete maruz kalmış kadınların haklarının yasa eliyle korunmuyor olması son derece vahimdir.

Son olarak bahsedilmesi gereken bir diğer nokta da kadınların, -erkeklere nazaran- kamu hizmetlerinden yararlanma imkânının kısıtlı olması nedeniyle adalet mekanizmalarına erişimde de güçlüklerle karşılaşabilmeleridir. Nitekim, yerinden edilme ile ilgili hükümet politikalarından ve Tazminat Yasası’ndan haberdar olma oranları erkeklere kıyasla oldukça düşüktür (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü, 132). Ancak başvuru kategorilendirmesinde toplumsal cinsiyetin bir ölçek olarak yer almaması nedeniyle bugüne

kadar ne KDRP'den, ne de Tazminat Yasası'ndan kaç kadının yararlanabildiği dahi bilinmemektedir. Bu durumun Yeşil Kart, Şartlı Nakit Transferi gibi sosyal yardım programlarından yararlanmada da zuhur etmesi beklenebilecek bir durumdur.

Sonuç

Kanun yapma sürecinde, tarihsel olarak örülmüş iktidar ilişkilerinin değerlendirme dışı bırakılması, kadınlar için fiiliyatta ve kanun önünde eşitliğin erişilmesi oldukça güç bir ütopyaya dönüşmesine neden olmaktadır. Kadınlar ve erkekler arasında kaynakların ve fırsatların eşit dağıtılmamasının, kadınların bedensel bütünlük haklarının görmezden gelinmesinin ve bu durumun yasalarla ve kurumsal mekanizmalar aracılığıyla sürdürülmesinin son bulması için kadınların güçlendirilmesi, bu yönde atılacak adımların hesap verilebilirlik ilkesiyle uyumlu olacak şekilde tasarlanması gerekmektedir. Toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanması için adaletsiz olan durumun sadece “özel alan”da değil, ataerkil zihniyet kalıplarının egemen olduğu tüm toplumsal ilişkilerde, ekonomik, siyasi ve idari mekanizmalarda da üretildiğinin ayırında olmak son derece önemlidir (Anne Marie Goetz, “Gender Justice, Citizenship...”, 15-58). Tam da bu noktada feminist hukuk teorisi yasaların toplumsal cinsiyet açısından nötr dilinin kadınların yaşamlarına somut etkilerini sorgulayarak ve kadın deneyimlerinin dikkate alınması gerekliliğine işaret ederek hukuk analizine önemli bir katkı yapmaktadır.

Bununla birlikte toplumsal cinsiyet; etnik gruplar, göçmenler, dinsel ve dilsel azınlıklar gibi ayrı bir kategori oluşturmamakta, bunların hepsini kesmektedir. Toplumsal cinsiyet bakımından adil çözümler üretebilecek bir yaklaşımın temelinde, kadınların tüm kimlik bileşenlerinin göz önünde bulundurularak güçlendirilmesinin yattığı iddia edilebilir. Bu yüzden feminist hukuk teorisi, savaş veya silahlı çatışma sonrasında toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanmasına katkı sunma potansiyeline sahiptir.

Buradan hareketle Türkiye’de yerinden edilme sonrasında kadınlar için vatandaşlık haklarının tesisini sağlayacak idari ve hukuki mekanizmaların varlığından söz edilemeyeceği açıktır. İleriye dönük olarak bu yönde atılacak adımların zorunlu göç mağduru, Kürt ve kadın olma hallerini, bu farklı kimlikli bileşenlerin vatandaşlık pratiğine tahvilini birbirinden ayırştırmadan göz önünde bulundurması, kadın deneyimlerine ve gereksinimlerine kulak vermesi en azından hukuksal açıdan toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanabilmesi için son derece önemli görünmektedir.

KAYNAKÇA:

Ahmet Tamer Aker. "Türkiye'de Yerinden Edilme, Ruh Sağlığı ve Halk Sağlığı: Yapılan Çalışmalar, Beklentiler ve Engeller". Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal, A. Tamer Aker, "Zorunlu Göç ile Yüzleşmek": Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrasında Vatandaşlığın İnşası. TESEV Yayınları, Haziran 2006 içinde, s. 132-39.

Angela P. Harris. "Race and Essentialism in Feminist Legal Theory". *Stanford Law Review*, Vol.42, No.3, Şubat 1990, s.581-616.

Anne Marie Goetz. "Gender Justice, Citizenship and Entitlements: Core Concepts, Central Debates and New Directions for Research". *Gender Justice, Citizenship and Development*. International Development Research Center, New Delhi, India, 2007 içinde, s. 15-58.

Anne Marie Goetz ve Rina Sen Gupta. "Who Takes the Credit? Gender, Power, and Control Over Loan Use in Rural Credit Programs in Bangladesh". *World Development*. vol. 24, no. 1, 1996, s. 45-63.

Ayşe Ayata. "Migration, Poverty, Social Protection and Women". *Bridging the Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Socio-Economic Development and Poverty Reduction*. World Bank, Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region, 16 Eylül 2003 içinde, s.142-62.

Betül Altıntaş. *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*. İletişim Yayınları, 2003.

Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek. "A Belated Awakening: National and International Responses to the International Responses to the Internal Displacement of Kurds in Turkey". *New Perspectives on Turkey*. no.32, Spring, 2005.

Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek. "İnkâr Siyasetinden "idare" Politikasına: Kürtlerin Zorunlu Göçü". *Birikim Dergisi*. Sayı: 213, Ocak 2007.

Carlin Benninger-Budel ve Lucinda O'tlala. "Violence Against Women" for the Protection and Promotion of the Human Rights of Women, 10 Reports. 2003, World Organization Against Torture (OMCT), Geneva, Switzerland, 2004, s. 368.

Deniz Yüksek. "Diyarbakır'da Yerinden Edilme Sorunu: Geri Dönüş, Kentsel Sorunlar ve Tazminat Yasasının Uygulamaları". Deniz Yüksek, Dilek Kurban vd. "Zorunlu Göç ile Yüzleşmek...", a.g.e. içinde, s.129.

Doğu Ergil. "The Kurdish Question in Turkey". *Journal of Democracy*. Vol.11, Sayı 3, Temmuz 2000, 122-35.

Erin D. Mooney. "Towards a Protection Regime for Internally Displaced Persons". *Refugees and Forced Displacement*. (der.) Edward Newman& Joanne Van Selm, The United Nations University içinde, 2003.

Halis Akder. "Rural Women and Poverty". *Bridging the Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Socio-Economic Development and Poverty Reduction*. World Bank, Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region, 16 Eylül 2003, s. 119-38.

Katharine T. Bartlett. "Feminist Legal Methods". *Harvard Law Review*. Vol. 103, No.4., Şubat 1990, s. 829-88.

Marlie Kline. "Race, Racism and Feminist Legal Theory". *Feminist Legal Theory: Foundations*. (der.) Kelly Weisberg, The Temple University Press, Philadelphia 1993, içinde, s. 359-371.

Marry Jane Mossman. "Feminism and Legal Method: The Difference it Makes". *Feminist Legal Theory: Foundations*, (der.) D. Kelly Weisberg, The Temple University Press, Philadelphia 1993 içinde, s. 539-50.

Mehmet Barut. *Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C. Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve gerginlik*

Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Ökardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimleri Araştırması ve Çözüm Önerileri. Göç-Der, 2001.

Metin Yüksel. "The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey". *Middle Eastern Studies*. Vol.42, No.5, Eylül 2006, s.777-802.

Müjgan Halis. *Batman'da Kadınlar Ölüyor*. Metis Yayınları: Siyah-Beyaz Dizisi 18, 2001.

Nicola Lacey. "Feminist Legal Theory and Rights of Women". (der.) Karen Knopp, *Gender and Human Rights*, Oxford University Press, 2004 (ikinci basım 2006) içinde, s 13-55.

Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu. *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*. İletişim Yayınları, 2001.

Pınar İlkkaracan. "Doğu'da Kadın ve Aile". *Bilanço 98: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 173-92.

Sema Erder. *İstanbul'a bir Kent Kondu: Ümraniye*. İletişim Yayınları, 1996.

Srilakshmi Gururaja. "Gender Dimensions of Displacement". *Forced Migration Review*. Special Feature on Gender and Displacement, Sayı: 9, Aralık 2000, s.13.

Thomas G. Weiss ve David A. Korn. *Internal Displacement: Conceptualization and Its Consequences*. Routledge, 2006.

Yakın Ertürk. "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın". *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. (der.) Şirin Tekeli, İstanbul, İletişim, 1993 içinde.

Yakın Ertürk. "The Impact of National Development on Rural Households in Southeastern Turkey". *Journal of Human Sciences*. Sayı: 1, 1987, s. 62-97.

Zozan Özgökçe (Van Kadın Derneği). "Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kadınların Güçlendirilmesinde Sivil Toplumun Rolü". yayımlanmamış tebliğ, Uluslararası Konferans: Türkiye'de ve Dünya'da Yerinden Edilme, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), 4-5 Aralık 2006.

"Zorunlu Göç ve Kadınlar: Diyarbakır Örneği: DİKASUM Koordinatörü Handan Coşkun ile Söyleşi". Söyleşi: Derya Demirler, Aralık 2006, *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar* Dergisi, Sayı: 3, Haziran 2007.

Aydın Türkiye'ye Karşı. 25 Eylül 1997 tarihli Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararı, Başvuru No: 23178/94.

Birleşmiş Milletler Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Yol Gösterici İlkeler [The Guiding Principles on Internal Displacement]. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, No: E/CN/1998/53/Add.2, 11 Şubat 1998.

Diyarbakır 2005 Sağlık Raporu. Sağlık Emekçileri Sendikası (SES) Diyarbakır Şubesi, Mayıs 2006.

Güneydoğu'da Boşaltılan Köyler ve İç Göç Raporu. Mazlum-Der, 1994.

Hepsi Gerçek: Devlet Kaynaklı Cinsel Şiddet. Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukuki Yardım Bürosu, 2006.

İskan Kanunu. No: 5543, Kabul Tarihi: 19.09.06, *Resmi Gazete*, 26.09.2006.

"Kadınların İnsan Haklarının, Kadına Yönelik Şiddetin ve Toplumsal Cinsiyet Perspektifinin İçselleştirilmesi". Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu. 58. Oturum, 12. Gündem Maddesi, Radhika Coomaraswamy, 28 Ocak 2002. No: E/CN.4/2002/83/Add.1.

Köy Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. No: 5673, Kabul Tarihi: 27.05.07, *Resmi Gazete*, Sayı: 26540, 02.06.07.

Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun. *Resmi Gazete*. No. 5233, 17 Temmuz 2004.

Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Aralık 2006.

Uluslararası Af Örgütü: Türkiye, Kadınlara Yönelik Gözaltında Cinsel Tacize Son!!! Belge Yayınları, Mayıs 2003, <http://web.amnesty.org/library/index/engour440062003>.

Van İli Yerinden Olmuş Kişiler Hizmet Sunumuna Dair Eylem Planı. T.C. Van Valiliği, Eylül 2006, <<http://www.van.gov.tr/uiyok/uiyok.php>>.

Yerinden Olmuş Kişiler Sorunu ile Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesine Yönelik Tedbirler. Bakanlar Kurulu Prensipl Kararı, 17 Ağustos 2005, <http://www.icisleri.gov.tr/_Icisleri/Web/Gozlem2.aspx?sayfaNo=722>. (01.05.07).

* Bu makalenin taslak metnine görüş ve önerileriyle katkıda bulunan Elif Kalaycıoğlu, Dicle Koğacıoğlu ve Eren Keskin'e teşekkür ederim.

¹ Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi, yaşam alanlarından zorunlu olarak göç etmiş ve gönüllü olarak geri dönmek isteyen ailelere yönelik olarak 1994 yılında bir genelge ile başlatılmıştır. Proje 2007 yılında Adıyaman ve Ağrı dahil edilene kadar Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van'ı kapsıyordu. Proje geri dönecek yerlerde yaşamın yeniden tesisi için yol, su elektrik, sağlık, okul, dispanser, cami gibi altyapı hizmetlerinin sağlanmasını ve geri dönen vatandaşlar için yapı malzemelerinin temin edilmesini öngörmektedir.

² “Yerinden Olmuş Kişiler Sorunu ile Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesine Yönelik Tedbirler” başlıklı hükümet strateji çerçevesi Bakanlar Kurulu tarafından 17 Ağustos 2005 tarihinde özel bir “Prensipl Kararı” ile kabul edilmiştir. <http://www.icisleri.gov.tr/_Icisleri/Web/Gozlem2.aspx?sayfaNo=722>. (01.05.07). Belge alınacak “tedbirleri” değil, alınacak “tedbirlerin” dayandırılacağı ilkeleri içermektedir. Bu nedenle hükümetten bir eylem planı bekleyen STK'ların beklentilerinin karşılanmadığı söylenebilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, *Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Norwegian Refugee Council, Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC), Haziran 2006, s. 14.

³ Ülke içinde yerinden olma terimi üç tip zorunlu olarak sınır dışına çıkmadan yer değiştirme durumunu ifade etmektedir: Kalkınma nedeni ile (örn. baraj projeleri); doğa felaketleri nedeniyle (örn. sel, deprem) ve çatışmalar nedeniyle (göç etmeye zorlanma veya güvenlik gerekçesiyle). Türkiye özelinde 1990'lı yıllarda yaşanan göç ağırlıkla silahlı kuvvetler ve PKK arasındaki çatışmalar nedeniyle söz konusu olmuştur. Bu nedenle “yerinden olma” yerine “yerinden edilme” kavramının tercih edilmesi siyaseten göçün yoğun olduğu dönemdeki uygulamaların bir faili olduğuna işaret ettiğinden bu makalede de benimsenmiştir.

⁴ Bu konuda detaylı bir tartışma için bkz. Bilgin Ayata-Deniz Yüksek, “İnkâr Siyasetinden “idare” politikasına: Kürtlerin Zorunlu Göçü”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 213, Ocak 2007

⁵ 1951 tarihli BM Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme ve 1967 tarihli Ek Protokol ile “mülteci”, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulme uğrayacağından haklı olarak korkarak, vatandaşı olduğu ülkenin sınırları dışına çıkmış, bu ülkenin korumasından yararlanamayan veya söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen olarak tanımlanır. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği ise mültecilerin insani yardım, barınma vb. gereksinimlerinin karşılanmasını koordine etmekle sorumlu yapıyı teşkil etmektedir.

⁶ Dünya İstişare Komitesi Grubu – Quakers (*Friends World Committee for Consultation*), Mülteci Siyasa Grubu (*Refugee Policy Group*), Dünya Kiliseler Konseyi (*World Council of Churches*) 1990'larda ülke içinde yerinden edilme ile ilgili uluslararası kamuoyu yaratmak üzere bir kampanya örgütlerler. Bu kampanyanın BM nezdinde de etkili olduğu iddia edilmektedir.

⁷ 1992 yılında dönemin BM Genel Sekreteri Boutros Boutros Ghali ülke içinde yerinden edilenler ile ilgili ilk analitik raporu BM İnsan Hakları Komisyonu'na sunar. Akabinde eski Sudan Dışişleri Bakanı Francis M. Deng BM Genel Sekreteri Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişiler Özel Temsilcisi olarak atanır. 1992-2004 yılları arasında görevini sürdüren Deng'in ardından Walter Kalin BM Genel Sekreteri Ülke İçinde Yerinden Olmuş Kişilerin İnsan Haklarından Sorumlu Özel Temsilci olarak atanır.

⁸BM Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Yol Gösterici İlkeleri tamamlayıcı nitelik taşıyan ancak sadece yerinden edilme sürecinde gasp edilen mülkiyet haklarının yeniden tesisine odaklanan Pinherio İlkeleri de bu kapsamda değerlendirilebilecek bir diğer düzenlemedir.

⁹ BM Ülke İçinde Yerinden Edilmeye İlişkin Yol Gösterici İlkeler, a.g.e, “Kapsam ve Amaç”, para.2.

¹⁰ Ülke içinde yerinden edilmeye ilişkin olarak tavsiye niteliği taşıyan ve yumuşak hukuk (*soft law*) olarak nitelendirilebilecek bu ilkelerin uygulamasında ve takibinde BM, özel bir yapı biçimlendirmektense “işbirliğine dayalı bir yaklaşım” (*collaborative approach*) benimsemiştir. Buna göre BM Mülteciler Yüksek Komiserliği

altında ülke içinde yerinden edilenler için kurulan İnsancıl İşlerin Koordinasyonu Bürosu (*Office of Coordination of Humanitarian Affairs – OCHA*) ve Uluslararası Kızıl Haç Komitesi arasında bir işbirliği öngörülmektedir.

¹¹ Bu girişimlerin en nihai örneği van Boven ve Bassiouni Prensipleri'dir (*Basic Principles and Guidelines on the Right to Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*) Bassiouni Prensipleri 1989'dan beri süren uzun bir müzakere sürecinden sonra Nisan 2005'te onaylanmış, 21 Mart 2006'da kabul edilmiştir.

¹² Çatışma kaynaklı yerinden olma olgusunun yanı sıra felaket kaynaklı ve kalkınma kaynaklı yer değiştirmelerin de söz konusu olduğu kaydedilmelidir. Bu makale kapsamında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde deprem ve sel felaketleri nedeniyle zorunlu olarak iskân edilen, ya da baraj projeleri nedeniyle göç etmek durumunda kalan vatandaşlardan bahsedilmemektedir.

¹³ Örneğin; Mazlum-Der, *Güneydoğu'da Boşaltılan – Köyler ve İç Göç Raporu*, 1994; Mehmet Barut, Göç-Der, *Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C. Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimleri Araştırması ve Çözüm Önerileri*, 2001.

¹⁴ Örneğin, Sema Erder, *İstanbul'a bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, 1996; Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, 2001; Betül Altıntaş, *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe...Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*, İletişim Yayınları, 2003.

¹⁵ Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Sema Erder, *a.g.e.*

¹⁶ Köy korucuları, yerinden edilen kişilerin geri dönüşlerinin önündeki en önemli engellerden biridir. Bu durum başta BM ve AB olmak üzere birçok uluslararası kuruluş tarafından da yinelenmekteydi. Ancak 27 Mayıs 2007'de kabul edilen bir kanun ile köy korucularının sayısının 30.000'den 40.000'e çıkartılması, gerekli görülmesi halinde % 50 oranında arttırılması ve köy koruculuğunun ek sosyal güvencelerle özendirilmesi söz konusu olmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. *Köy Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*, No: 5673, Kabul Tarihi: 27.05.07, Resmi Gazete, Sayı: 26540, 02.06.07.)

¹⁷ Şu noktada 1987'de ilan edilen Olağanüstü Hal Hakkındaki Kanun Hükmündeki Kararname'nin olağanüstü hal bölge valisine yerleşim alanlarını "güvenlik" gerekçesiyle boşaltma yetkisi tanıdığı, ancak bu makalede konu edilen "yerinden edilme" meselesinin bu yetkiden kaynaklanan eylemler sonucu olmadığı, daha net bir ifadeyle köy boşaltmalarının bu yetkiye dayandırılmaya gerek dahi bulunmadan vuku bulduğunu hatırlamakta fayda vardır.

¹⁸ Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde 1982'ye kadar süren Olağanüstü Hal, 1982 Anayasasıyla yerini tüm ülkede uygulanan ve sivil otoritelere yetki kullanımı tanıyan Sıkıyönetim Kanunu'na bırakmıştır. 1985'te ülke genelinde uygulanan sıkıyönetim kaldırılırken, "köy koruculuğu sistemi" Siirt'te uygulamaya konmuştur. 1987'de çıkarılan ve başlangıçta sekiz ili (Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli, Van) kapsayan Olağanüstü Hal Kanunu'nun kapsamı daha sonra genişletilmiş ve 13 ili kapsamıştır. Olağanüstü Hal uygulaması 2002 yılında tamamıyla sona ermiştir.

¹⁹ BM terminolojisi içinde yer alan "ülke içinde yerinden edilme" kavramının dolaşıma girdiği 2000 yılına kadar sivil toplum örgütleri, akademisyenler, gazeteciler ve siyasetçiler "zorunlu göç" ifadesini kullanıyordu. Bu makale çerçevesinde çatışmalardan kaynaklı ülke içinde yerinden edilme vakalarından bahsedildiği yerlerde yerinden edilme ve zorunlu göç eşanlamda kullanılmaktadır.

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yakın Ertürk, "Doğu Anadolu'da Modernleşme ve Kırsal Kadın" içinde *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, (der.) Şirin Tekeli, İstanbul, İletişim, 1993; Pınar İlkaracan, "Doğu'da Kadın ve Aile", *Bilanço 98: 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s. 173-92; Halis Akder, "Rural Women and Poverty", *Bridging the Gender Gap in Turkey: A Milestone Towards Faster Socio-Economic Development and Poverty Reduction*, World Bank, Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region, 16 Eylül 2003 s. 119-138.

²¹ Bu oran erkekler için % 60'tır. Türkiye geneline bakıldığında ise kadınlar için % 50, erkekler için % 30'dur. (Bkz. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 48-49.)

²² Söz konusu tartışma bu makale hazırlandığı sırada sürmekteydi. Kadın örgütlerinin Anayasa taslağına ilişkin eleştirileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Anayasa Kadın Platformu Basın Bülteni, 2 Ekim 2007. <http://www.adrena.com.tr/kader/?p=basin_bulteni> .

²³ Feministler tarafından kullanılan bir diğer yöntem ise "bilinç yükseltme" olarak bilinmektedir. Ancak bu çalışma çerçevesinde bu yöntemden yararlanılmayacaktır.

²⁴ Siyah feminist hukukçuların, feminist hukuk teorisine katkıları şu şekilde özetlenebilir: (a) Bireyin tekil değil, çoğul bir bilinçliliğe sahip olduğu; (b) farklıların bireye için özellikler değil, ilişkisel olduğu; (c) bireyin kendisini bir bütün olarak algılaması ve diğerleriyle ortaklık hissinde buluşmasının bireyin etkin olduğu bir sürecin ürünü olduğu.

²⁵ 22. Dönem, Diyarbakır Milletvekili Prof. Dr. Aziz Akgül öncülüğünde, 2003 yılındaki uluslararası bir toplantı ile gündeme getirilen Grameen Bankası mikrokredi programı; Akgül'ün başkanı olduğu Türkiye İsrافی Önleme Vakfı Önleme Vakfı ve Diyarbakır Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı işbirliği ile Diyarbakır'da (Haziran 2003) başlatılmıştır.

²⁶ Örnek olarak BM Yol Gösterici İlkeleri verilebilir. Genel ilkelerin uygulanmasında ırk, renk, cinsiyet, dil, din inanç, siyasi ya da diğer görüşler, ulusal, etnik veya toplumsal köken, hukuki veya sosyal statü, yaş, özürlülük, mülkiyet, doğum vb. nedenlere dayandırılarak ayrımcılık yapılmamasını tavsiye eden Yol Gösterici İlkeler'den ülke içinde yerinden edilmiş kadınlara yönelik düzenlemelerin iki merkezi meseleye odaklandığını söylemek mümkündür: 1) kadınların toplumsal cinsiyetle bağlantılı şiddetten (*gender specific violence*) (tecavüz, zorunlu fahişelik, kölelik ve cinsel istismar) korunmaları ve 2)Yardım programlarına eşit erişimlerinin ve karar alma süreçlerine tam katılımlarının sağlanması.

²⁷ Yasa yürürlüğe girdiği 27.07.2004 tarihinden sonra, bu kapsamda meydana gelen maddi zararları öngördüğü gibi Olağanüstü Hal'in ilan edildiği 19.07.1987 tarihi ile yasanın yürürlüğe girdiği 27.07.2004 tarihi arasında meydana gelmiş olan maddi zararları da tazmin etmeyi öngörmektedir.

²⁸ Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Eren Keskin, Leman Yurtsever (der.), *Hepsi Gerçek: Devlet Kaynaklı Cinsel Şiddet, Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukuki Yardım Bürosu*, 2006; Turkey: End Sexual Violence Against Women in Custody, International Amnesty, 26 Şubat 2003, <<http://web.amnesty.org/library/index/engneur440062003>>; Carlin Benninger-Budel and Lucinda O'tlala, "Violence Against Women", *for the Protection and Promotion of the Human Rights of Women, 10 Reports, 2003*, World Organization Against Torture (OMCT), Geneva, Switzerland, 2004, p. 368.